

УДК 316.2

КАЛЕНИЧЕНКО ТЕТЯНА,*аспірант Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова,
журналіст Релігійно-інформаційної служби України, м. Київ*

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ ДО АНАЛІЗУ ПОДІЙ В УКРАЇНІ 2013-2016 рр.

У статті автор коротко простежує модерну історію соціології релігії і показує, що теорія раціонального вибору докорінно змінила парадигму постсекулярної соціології релігії, ставши однією з провідних для наукового середовища. Але її критика не дає змоги повноцінно застосувати теорію до неамериканських суспільств, а також проаналізувати вплив соціальних чинників на сприйняття релігії як особисто, так і колективно. Розгляд названої теорії в контексті останніх подій в Україні 2013-2016 рр. дає змогу окреслити перспективи її імплементації.

Ключові слова: соціологія релігії; теорія раціонального вибору; релігійність; конфлікт.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Теорія раціонального вибору в соціології релігії від самого початку заснування мала б претендувати на транснаціональне та транскультурне пояснення феномену релігійності та постсекулярного світу, тобто такого, який вийшов за межі попереднього припущення про поступове нівелювання релігії. Новий дискурс постсекулярності сучасної соціології релігії та досліджень релігії можна умовно поділити на дві візії: релігійно-теологічну (еклектичну або певної деномінації) та філософсько-релігієзнавчу (соціологія та феноменологія релігії) [8, с. 26]. Останні події та спостереження в Україні вказують на появу "постсекулярного суспільства" [8, 11].

Однак уже перша хвиля критики довела [1], що теорія має ряд проблем, а також надто сконцентрована на американському або західному світі, упускаючи особливості іншої частини світового населення. При цьому теорія виходить за рамки розповсюдженого секулярного тлумачення ролі релігії та її дослідження в науці, пропонуючи новий підхід до розгляду сучасних феноменів. Тому її вивчення в контексті подій в Україні, а особливо в контексті релігійного компонента в суспільстві, є особливо актуальним.

Мета статті - здійснити короткий екскурс в модерну історію розвитку соціології релігії та зміни її парадигми, зокрема проаналізувати сам феномен релігії в суспільстві та релігійності людини, розглянути застосування теорії раціонального вибору до аналізу подій в Україні 2013-2016 рр.

Виклад основного матеріалу. Засновники теорії раціонального вибору (далі - ТРВ) Р. Старк, Л. Яннакн та Р. Фінке пишуть про "стару" та "нове" мислення в царині соціології релігії, коли вказують на поступове зникнення релігії та її ірраціональні характеристики, а потім, зі зміною ситуації, на вивчення релігії як суспільного та індивідуального феномену, без прив'язки до нерационального або ірраціонального [7, с. 434]. Саме за цей перехід від "примітивного мислення" виступають ідейні натхненники ТРВ, указуючи на руйнацію подібної парадигми під тиском емпіричних досліджень. Зокрема, показовим є дослідження Carnegie Commission survey 1969 року [Там само, с. 437]. Тоді дані показа-

ли, що релігійність не зменшується зі зростанням рівня освіти (про що стверджувалось раніше), а навпаки, навіть іноді має позитивну кореляцію. За словами авторів вказаної вище праці, за умов сучасного світу неможливо ігнорувати явну раціональність релігійної поведінки та релігійності індивідів, а також її кореляції з економічними теоріями, які можуть дозволити по-іншому подивитись на речі.

"Нова" соціологія релігії сприйняла попит на трансцендентне як константу людського буття, на відміну від попередніх ідей повноцінної відмови від неї, про що згадує у своїй статті С. Брюс [1]. У результаті це породжує конкуренцію серед релігійних організацій у вигляді різних протиріч та зіткнень. Подібні висновки призвели до появи ряду нових теорій, які продовжили роздуми щодо ТРВ: теорії релігійної мобілізації, теорії ринкової релігійної ніші, теорії релігійної економіки, теорії релігійної пропозиції тощо [10]. Але ТРВ щільно перетинається з теорією релігійної економіки, чий прояв ми відчуваємо і в нашому суспільстві - коли релігійні деномінації немов "пропонують" власні переваги для навернення та приваблення нових вірних. Такий сплеск можна було спостерігати відразу після Майдану, що підпадає під пояснення цих теорій. Більше того, вони є актуальними за кількох умов, які цілком відповідають українській ситуації: відокремлення релігійних організацій від держави, наявність плюралізму, структурна адаптивність деномінацій, надання повноважень та "новий волюнтаризм". ТРВ стала спробою створення нового підходу, що сприймає релігію не як певне людське марновірство, а як інтегральну та невід'ємну частину особистості та суспільства. Наявність релігійного плюралізму стимулює релігійні організації до активності та підвищує релігійну участь людей. Проте залишатись тільки в рамках цієї теорії неможливо через багатомірність ситуації та трансформації релігійного середовища України, а також певні аспекти, яких уже торкнулись критики теорії раціонального вибору.

Важливо враховувати, що зазначені теорії будувались на фундаменті даних про американське суспільство, що може проявлятися по-іншому в контексті інших держав та соціумів. ТРВ виходить із розуміння індивіду-

алізму, коли людина в будь-якому разі має робити вигідний для себе вибір, про що згадує дослідниця С. Шарот у [4, с. 428]. При цьому її розробники абсолютно не зважають на історичні та соціально-культурні контексти суспільств. Також із поля зору випускається сама можливість ірраціональної релігійної дії, тобто дії "на емоціях", "без думок". Таким чином, межі ТРВ розглядаються авторами Р. Старком та Р. Фінке з економічної точки зору та дії, яка має бути вигідною за своєю суттю [6, с. 433]. Вони також наголошують, що попит на релігію був та є завжди, тому що саме вона могла задовольнити специфічні потреби людини, та разом із тим указують, що релігія виступає компенсатором заради "винагороди" [Там само]. Таким чином, універсальна пропозиція всіх релігій відповідає загальнолюдському попиту на безсмертність.

На думку С. Шарот, головне питання ТРВ мало б лежати не в площині раціональності або ірраціональності людини, а в межах понять соціальних змін та соціальних норм [4, с. 450]. І, що важливо, у ситуації конфлікту релігія виступатиме як двигун, провокуючи появу націоналізму та фактора етнічності [5].

К. Джеролмак зазначає, що ТРВ порівнює звичайну раціональність до релігійної раціональності, де релігія виступає як інструментальна причина самозадоволення людини [3, с. 140]. Тобто ключовим для цієї теорії є концепт психологічного егоїзму, коли всі дії людини подібним чином мотивовані пошуком вигоди. Релігія в рамках ТРВ досліджується як феномен егоїзму. При цьому, на думку дослідника, звертати увагу треба не лише на інструментальну раціональність, а й на інші виміри - нормативний або епістемологічний. Проблемою теорії є те, що вона навіть не передбачає альтруїстичної дії, яка буцімто теж має підґрунтя егоїзму. Виходить, що людина є релігійною лише тоді, коли вона "вчасно платить" Богові дотриманням правил, за що він має дати нагороду. Внутрішня мета особистості - це "використання та маніпулювання надприроднім" [Там само, с. 145]. Натомість існує інша мотивація, коли людина діє не через страх пекла або знищення, а відчуває себе частиною Бога, який для неї є "всім добром" [Там само, с. 146]. Коли ми торкаємось поняття раціональності, то виникає логічне питання - чи нові покоління людей ми можемо назвати більш раціональними, ніж попередні?

Важливим фактом змін стала поява ціннісного мислення в західному світі, яке прийшло на зміну релігійному [8, с. 219]. Тут цінності виступають як фактор мобілізації у світлі аксіологічних протиріч. Зіткнення секулярного західного світу з його меркантильною ментальністю та "іншого світу" з внутрішньою релігійністю призвело до втрати козирів Європи на тлі втрати світоглядно-аксіологічних трансцендентних опор. Однак подібні висновки варто розглядати в контексті української ситуації.

Конфлікт на Донбасі проаналізований авторами згаданого дослідження з точки зору наявних там дискурсів. На їхню думку, жодна інтерпретація подій не вміщує у себе всі обставини та фактори [Там само, с. 210]. Тобто конфлікт слід вивчати, розподіливши на три основні дискурси: український, російський та європейський. Вони відновлюють та підживлюють ідентичності людей, диктують їм нові правила поведінки. Натомість корекція дискурсів може призвести до зміни суспільства, зокрема на економічному, політичному та соціальному

рівнях. Не можна не зважати на економічний фактор впливу, який визначає поведінку людей. Звичайно, економічна криза та втрата рівня достатку передували соціальним змінам, але не вони стали визначальними в рамках конфлікту. Якщо ж ми звернемося до аналізу релігійного компонента конфлікту, то він також відіграв свою роль у формуванні та трансформації ідентичності українського суспільства та самих релігійних інститутів як частини громадянського суспільства.

Особливістю українського конфлікту є те, що він відповідає всім умовам глобального конфлікту, а саме: 1) відбувається на межі західного та незахідного; 2) експлуатує релігійні мотиви; 3) призводить до конкуренції ерзац-реальностей; 4) гранично загострює світоглядну мобілізацію [Там само, с. 222]. Таким чином, українські події можна назвати гострим випадком дифузного зіткнення цивілізацій. Автори монографії по-своєму визначають процес секуляризації, а саме: як перетворення соціальної реальності, дифузне зіткнення цивілізацій первинної та вторинної секуляризації, що переростає у воєнні зіткнення, а також зароджує протонаукову раціональність та перебудову онтології. Секуляризація в їхньому баченні має вигляд унікального природнього процесу раціоналізації для релігійних організацій, переорієнтації форм соціальної активності на інструментальну взаємодію [Там само, с. 225]. Однак, можливо, майбутню взаємодію важко визначити лише рамками інструментального контакту, а будь-які зіткнення будуть породжувати нові утворення та трансформацію самих суспільств.

С. Брюс доводить, що індивідуальна автономія сучасної особистості знівелювала вплив релігійних авторитетів, а відтак зруйнувала довіру до релігійних інститутів [1]. Релігія відновлює свій вплив тільки в країнах, де вона має тісний зв'язок з національністю, етносом, класом. Навряд чи можна претендувати на узагальнення подібної думки або її спростування, але її розгляд є особливо цікавим в українському контексті, що демонструє певні недоліки застосування лише ТРВ для аналізу останніх подій. Не можна викреслити певні сплески національних інтересів, відновлення націоналістичних рухів та їхню популярність на політичній арені після революції на Майдані, що також представлено появою та довірою до добровольчих батальйонів на прикладі "Азову" та "Правого сектора". Однак головною характеристикою не є певна пронаціоналістична спрямованість українського суспільства, цього не можна стверджувати. Натомість треба констатувати відновлення пошуків національної ідентичності та самовизначення як окремих груп населення, так і на індивідуальному рівні. І саме через подібні конфлікти ідентичності релігійний чинник додатково був залучений як до маніпуляцій та протистояння, так і до побудови нового дискурсу.

В українських умовах можливо спростувати тезу С. Брюса про втрату довіри як до релігійних інститутів, так і до духовних авторитетів. Попри коливання настроїв населення та рівня довіри до різних суспільних інституцій, церква все ж зберегла за собою перше місце за рівнем довіри для українців. Про це свідчать дані опитування Київського міжнародного інституту соціології за грудень 2015 року [12]. Попри те, що найменше довіри досі викликають волонтери (яких суспільна думка відокремлює від громадських організацій), релігійні організації міцніше закріпили свої позиції після подій на Майдані, анексії Криму та проведення АТО. Стосов-

но значення та вагомості релігійних авторитетів не може бути єдиної думки, оскільки тут варто звертатись до окремих духовних лідерів та реакції на їхні слова та діяльність. Проте про їхню вагомість свідчать телевізійні програми за участю священників та служителів і спеціальні авторські рубрики (наприклад, "Розмови з Патріархом" на 5-му каналі за участі предстоятеля УПЦ Київського патріархату Філарета (Денисенка)). Не менш вагомими є їхні публічні виступи, заклики, пропозиції та оцінки останніх подій.

Проте подібні дії мають великий вплив на суспільну думку або реакцію, поки не перетинаються з іншими напрямками ідентичності. Так сталося, коли відбувся відкритий протест Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій проти прийняття правок до Трудового кодексу в листопаді 2015 року [9]. Подібна позиція викликала шквал критики та дискусії в суспільстві, так само як це поставало щоразу, коли мова заходила про аборти, нетрадиційні пари та інше. Подібні сенситивні теми, де релігійні громади представляють частіше консервативну позицію, указують на більш критичне сприйняття їхньої позиції громадянським суспільством. Однак довіра та авторитет релігійних інститутів також отримали чималий зріст через допомогу та публічну підтримку, яку вони проявили та продовжують проявляти протягом відкритої фази конфлікту. Ідеться, зокрема, про релігійне волонтерство, допомогу постраждалим, публічне засудження насилля та зовнішньої агресії, спільні молитви та заяви тощо. Тому релігійне середовище України та його місце як суспільного інституту має інший вимір, ніж могло б бути представлене в рамках теорії раціонального вибору з фокусом на нівелюванні авторитету духовних лідерів.

Висновки

1. Теорія раціонального вибору відкрила нову сторінку соціології релігії та сприйняття феномену релігійності в контексті науки як такої. Після початку ери постсекулярних досліджень вона стала органічною відповіддю на нові виклики, що постали перед дослідниками, які все більше звертаються до емпіризму.

2. При цьому теорія не могла уникнути різноманітної критики, яка почалась з її походження, тобто застосування лише в рамках американського або загально-західного суспільства. Проблема невідповідності ключових концептів виникла ще при першій зустрічі з представниками східних релігій, які не підходили від концепт бажання отримання "винагороди" від Бога або богів. Пізніше це вилилось в інші прогалини теорії, яка не була розроблена для аналізу та опису ситуацій суспільств, що не належать до західного світу.

3. Україна стала посереднім варіантом між європейським тлумаченням релігійності та східним уявленням внутрішньої релігійності соціуму. При цьому українське суспільство, попри зміни за останні роки, залишається високорелігійним та демонструє все більшу довіру до релігійних інститутів. Та й самі релігійні організації перебувають у періоді трансформації, коливаючись між прихованою конкуренцією одна з одною за прихильність та між відповідями на нові виклики з боку зовнішньої агресії, міжнародної спільноти та громадянського суспільства на місцях. Ситуація ускладнюється процесом пошуку та формування нової ідентичності як нації українців, так і індивідуально кожного, хто переживав кризу будь-якого характеру: економічного, соці-

ального, політичного. Тому за часів кризи релігія стала тим місцем, де зберігається примарна стабільність, на яку вже теж не можна покластись.

4. Незважаючи на цінність теорії раціонального вибору та теорій, які були створені разом із нею, усі вони певним чином ігнорують важливі аспекти участі релігії в житті суспільства, а тому не можуть претендувати на основу теорії для аналізу української ситуації та місця релігійного компонента в ній. Вони залишають поза увагою вплив самого суспільства на релігійні організації, культурні та державні умови існування, плюралістичні межі християнства та інших деномінацій. Що дуже важливо - це врахувати окреслені теорії в рамках соціології релігії як перехід від традиційного до нетрадиційного розуміння релігії та релігійності, що змінюється для новітніх соціумів. Тому ця теорія потребує доповнення іншими розробками для максимально близького опису та аналізу останніх подій та змін, які продовжують відбуватись в українському суспільстві та релігійному середовищі зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bruce S. Choice and Religion: A critique of Rational Choice Theory / S. Bruce. - Oxford : Oxford University Press, 1999. - 359 p.
2. Hadden J. Toward Desacralizing Secularization Theory / J. Hadden // Social Forces. - 1987. - № 65. - P. 587-611.
3. Jerolmack C. Religion, Rationality and Experience: A response to the new rational choice theory of religion / Colin Jerolmack, Douglas Porpora. - City University of New York Graduate Center, 2004. - P. 140-157.
4. Sharot S. Beyond Christianity: A critique of the rational choice theory of religion / Stephen Sharot // Sociology of Religion. ProQuest Social Sciences Premium Collection. - 2002. - 63:4. - P. 428-450.
5. Stark R. A supply-side reinterpretation of the secularization of Europe / R. Stark, L. Iannacone // Journal for the scientific study of religion. - 1994. - № 33. - P. 230-252.
6. Stark R. Acts of faith: Explaining the human side of religion / R. Stark, R. Finke. - Berkeley : University of California Press, 2000.
7. Stark R. Religion, Science and Rationality / R. Stark, L. Iannacone, R. Finke // The American Economic Review. - 1996. - Vol. 86, No. 2. - P. 434-437.
8. Вододіли секуляризації : [монографія] / [ред. О. Білокобильський, В. Левицький]. - Вінниця : ТОВ "Нілан ЛТД", 2015. - 240 с.
9. ВРЦ засудила зміни до кодексу трудових законів щодо "гендерної ідентичності" та "сексуальної орієнтації" [Електронний ресурс] // Релігійно-інформаційна служба України. - 2015. - Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/61734/.
10. Руткевич Е. "Новая парадигма" в социологии религии: Pro и Contra / Елена Руткевич // Вестник Института социологии. - 2013. - № 6. - С. 207-233.
11. Хабермас Ю. Постсекулярное общество - что это? [Електронний ресурс] / Юрген Хабермас. - Режим доступу : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Haberm/Ver_Znan.php.
12. Церква залишається лідером суспільної довіри українців - опитування [Електронний ресурс] // Інститут релігійної свободи. - 2016. - Режим доступу : http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk.

Калениченко Татяна,

аспірант Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова,
журналіст Релігійно-інформаційної служби України, г. Київ

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕОРИИ РАЦИОНАЛЬНОГО ВЫБОРА К АНАЛИЗУ СОБЫТИЙ В УКРАИНЕ 2013-2016 гг.

В статье автор коротко обзореживает современную историю социологии религии и показывает, что теория рационального выбора в корне изменила парадигму постсекулярной социологии религии, став одной из передовых для научной среды. Но ее критика не дает возможности полноценно применить ее к неамериканским обществам, а также проанализировать влияние социальных факторов на восприятие религии как лично, так и коллективно. Рассмотрение данной теории в контексте последних событий в Украине 2013-2016 гг. дает возможность посмотреть на перспективы ее применения.

Ключевые слова: социология религии; теория рационального выбора; религиозность; конфликт.

Kalenychenko Tetiana,

PhD student at National pedagogical Dragomanov University,
journalist at Religious informational service of Ukraine

IMPLEMENTATION OF RATIONAL CHOICE THEORY TO THE ANALYSIS OF EVENTS IN UKRAINE 2013-2016

The theory of rational choice of religion became one of the leading for scientific world, by total changing paradigm of postsecular sociology of religion. But its critics does not give to us any possibility apply it fully to non-american societies, and also analyze the impact of social factors on perception of religion personally and by collective. The problem is taking into account many other factors that also have a place in modern forms of conflict. Consideration of this theory in a context of latest events in Ukraine 2013-2016 gives us possibility to look on perspectives of its implementation.

A more detailed analysis shows the lack of a theory to explain the multifaceted conflict that is present in Ukraine, what means that researcher need more theoretical background to explain new phenomena. The presence of religious component in a social and political conflict creates more difficult conditions for in-depth analysis and finding root causes of primary conflict. Still theory of rational choice of religion explains part of the trends that emerged two years ago and continue to develop in the Ukrainian society. Since the first revolution and later open armed conflict led to the transition of society in another dimension, placing new challenges and tasks, but bared old problems and latent conflicts, especially in religious organizations and groups.

Keywords: sociology of religion; rational choice theory; religiosity; conflict.

REFERENCES

1. Bruce S. (1999), Choice and Religion: A critique of Rational Choice Theory, *Oxford University Press*, 359 p. (eng).
2. Hadden J. (1987), Toward Desacralizing Secularization Theory, *Social Forces*, № 65, p. 587-611 (eng).
3. Jerolmack Colin, Porpora Douglas (2004), Religion, Rationality and Experience: A response to the new rational choice theory of religion, *City University of New York Graduate Center*, p. 140-157 (eng).
4. Sharot S. (2002), Beyond Christianity: A critique of the rational choice theory of religion, *Sociology of Religion. ProQuest Social Sciences Premium Collection*, 63:4, p. 428-450 (eng).
5. Stark R., Iannacone L. (1994), A supply-side reinterpretation of the secularization of Europe, *Journal for the scientific study of religion*, № 33, p. 230-252 (eng).
6. Stark R., Finke R. (2000), Acts of faith: Explaining the human side of religion, *Berkeley University of California Press* (eng).
7. Stark R., Iannacone L., Finke R. (1996), Religion, Science and Rationality, *The American Economic Review*, Vol. 86, No. 2, p. 434-437 (eng).
8. Bilokobylsky O., Levytskyi V. [Ed.] (2015), Watersheds of secularization, «Nilan LTD» Publisher, Vinnytsia, 240 p. (ukr).
9. The WCC condemned the changes to the code of labor laws on «gender identity» and «sexual orientation» (2015), available at: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/61734/.
10. Rutkiewich E. (2013), «New paradigm» in the sociology of religion: Pro and Contra, *Bulletin of the Institute of Sociology*, № 6, p. 207-233 (rus).
11. Habermas Jurgen (2008), Post-secular society - what is it?, available at: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Haberm/Ver_Znan.php.
12. The Church is the leader of Ukrainian public confidence - survey (2016), available at: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk.

© Калениченко Тетяна

Надійшла до редакції 10.02.2016